

УДК 159.925:[37.092.12:36-05]

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Мельничук О.Б., к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри галузевої психології та психології управління
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті проаналізовано феномен соціально-психологічної адаптації особистості як чинник становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери. Розкрито роль соціально-психологічної адаптації у процесі становлення професійного інтелекту та реалізації професійної діяльності фахівців соціальної сфери. Досліджено особливості прояву дискретних та інтегральних показників соціально-психологічної адаптивності у студентів. Визначено психологічні засади розвитку соціально-психологічної адаптивності майбутніх фахівців соціальної сфери в процесі професійної підготовки.

Ключові слова: професійний інтелект, професійний інтелект майбутніх фахівців соціальної сфери, чинники професійного інтелекту, соціально-психологічна адаптація особистості.

В статье проанализирован феномен социально-психологической адаптации личности как фактор становления профессионального интеллекта будущих специалистов социальной сферы. Раскрыта роль социально-психологической адаптации в процессе становления профессионального интеллекта и реализации профессиональной деятельности специалистов социальной сферы. Исследованы особенности проявления дискретных и интегральных показателей социально-психологической адаптивности у студентов. Определены психологические основы развития социально-психологической адаптивности будущих специалистов социальной сферы в процессе профессиональной подготовки.

Ключевые слова: профессиональный интеллект, профессиональный интеллект будущих работников социальной сферы, факторы профессионального интеллекта, социально-психологическая адаптация.

Melnychuk O.B. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PERSONALITY ADAPTATION AS A FACTOR OF PROFESSIONAL INTELLIGENCE FORMATION OF FUTURE SOCIAL SPHERE SPECIALISTS

In this article phenomenon of social and psychological adaptation as a factor professional intelligence formation of future social sphere specialists is analysed. The role of social and psychological adaptation in process of professional intelligence formation and professional activity implementation of social sphere specialists is revealed. The features of display of discrete and integrated indicators of social and psychological adaptability of students are studied. The psychological foundations of social and psychological adaptability development of future social sphere specialists in process of professional training are determined.

Key words: professional intelligence, professional intelligence of future social sphere specialists, factors of professional intelligence, social and psychological personality adaptability.

Постановка проблеми. Сучасний етап соціокультурних та економічних змін та трансформацій висуває нові вимоги до професійної підготовки фахівців у різних галузях. На вимогу часу – інтеграція науки, професійна освіта та інноваційні підходи до професійної діяльності в кожній сфері. Професійна підготовка фахівців соціальної сфери в сучасних умовах покликана давати глибокі системні знання про професійну сферу діяльності, її специфічні особливості та формувати професійну компетентність і професійно значущі властивості особистості майбутнього фахівця. Питання ефективної підготовки фахівців соціальної сфери набувають особливої актуальності та загострюються в нових умовах, що висувають складні проблеми та завдання соціальної та психосоціальної допомоги різним категоріям клієнтів. Професійна підготовка фахівця соціальної сфери, професійний рівень

якого відповідав би актуальним потребам суспільства, є важливим завданням сучасної професійної освіти. Однією із актуальних проблем підготовки фахівців такого профілю є проблема становлення професійного інтелекту. Специфічні завдання соціальної сфери вимагають від майбутніх фахівців високого інтелектуального рівня, сформованості специфічних професійно значущих інтелектуально-особистісних якостей та інтелектуального індивідуального стилю, інтелектуальної культури та продуктивності, що зумовлені специфікою взаємодії з конкретними людьми, групами людей чи суспільством у цілому та спрямовані на вияв і ефективне вирішення соціальних проблем.

Актуальним є дослідження чинників, що відіграють вагомую роль у цілісному професійно-особистісному розвитку майбутніх фахівців соціальної сфери в процесі вузівської підготовки та становленні їх профе-

сійного інтелекту зокрема. Теоретичний аналіз літератури свідчить про зв'язок інтелектуальних та особистісних властивостей. Крім того, в наукових дослідженнях підкреслюється провідна роль розумової діяльності в процесі сучасної професійної освіти [1]. Професійний інтелект визначає ефективність трудової діяльності, яка значною мірою детермінована індивідуальними соціально-психологічними особливостями особистості працівників цієї сфери. Одним із чинників становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери ми визначаємо соціально-психологічну адаптацію особистості.

Ступінь розробленості проблеми.

Аналіз наукової літератури показав, що у наукових дослідженнях у галузі соціальної психології, організаційної психології, психології управління та педагогічної психології досліджувалися питання, які висвітлювали окремі аспекти зазначеної проблеми. Так, особистість як суб'єкт професійної діяльності досліджувалася в роботах О. Бондарчук, Л. Карамушки, Г. Ложкіна, С. Максименка, Л. Орбан-Лембрик, В. Семиченко, В. Третьяченко, Ю. Швалба та ін.; розвиток інтелекту в умовах освіти як інкультурації аналізувалася у наукових працях Ж. Барон, Д. Перкінс, Е. Джей, С. Тішман, Г. Саломон та ін.; особливості соціально-психологічної адаптації до умов навчання в вузі та майбутньої професії знайшли своє відображення в роботах В. Скрипника, Т. Алексеевої, В. Семиченко, О. Ткачишиної та ін.; деякі аспекти психологічного забезпечення роботи в соціальній сфері висвітлені в працях сучасних психологів та педагогів – П. Криворучко, Н. Кривоконь, С. Максименка, А. Капської, О. Карпенко, О. Безпалько та ін. Проблеми професійної підготовки сучасних фахівців соціальної сфери стають предметом досліджень у працях сучасних філософів, соціологів тощо, а також практиків соціальних, психологічних та соціально-психологічних служб різного спрямування. Втім, аналіз наукової літератури показав, що безпосередньо дослідження соціально-психологічної адаптації особистості як чинника процесу становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери не здійснювалося.

Таким чином, соціальна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення теоретичних та прикладних досліджень особливостей професійної підготовки фахівців соціальної сфери і обумовили вибір теми нашого дослідження: «Соціально-психологічна адаптація особистості як чинник становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери». Об'єкт

дослідження – процес становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери. Предмет дослідження – соціально-психологічна адаптація особистості як чинник процесу становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери.

Мета дослідження – дослідити особливості соціально-психологічної адаптації особистості майбутніх фахівців соціальної сфери як чинника становлення їх професійного інтелекту та ефективного здійснення ними в подальшій професійній діяльності. Завдання дослідження:

1. Розкрити особливості та роль соціально-психологічної адаптації особистості у процесі становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери.

2. Визначити рівні вираженості показників соціально-психологічної адаптації особистості у фахівців соціальної сфери як чинника становлення їх професійного інтелекту та ефективності професійної діяльності в майбутньому.

3. Визначити психологічні засади формування соціально-психологічної адаптації особистості майбутніх фахівців соціальної сфери як чинника становлення їх професійного інтелекту та умови професійної готовності до здійснення ними ефективної професійної діяльності.

Головною **метою** цієї роботи є розкриття особливостей прояву соціально-психологічної адаптації особистості, як складової системи внутрішніх чинників, що опосередковують основні тенденції становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери.

Виклад основного матеріалу. Категорія «соціально-психологічна адаптація» в сучасних психологічних дослідженнях аналізується в контексті власне процесу (як адекватна організація взаємодії із середовищем), результату (як адаптованість) та здібності (як адаптивність). Соціально-психологічна адаптація виникає при взаємодії двох систем – соціального середовища та особистості. Дослідники виділяють дві сторони адаптації людини – поведінкову (соціальна адаптація) та особистісну (психологічна адаптація) [2]. Соціально-психологічна адаптація виникає у ситуаціях, пов'язаних зі зміною звичного для людини соціального середовища, або ж у ситуаціях необхідності зміни свого способу взаємодії із цим середовищем.

Тлумачення феномену соціально-психологічної адаптації в психології визначається теоретико-методологічними підходами в науці – психоаналіз, біхевіоризм, інтеракціонізм, когнітивний, гуманістичний,

феноменологічний та ін. напрямки. Так, у психоаналізі підкреслюється значущість внутрішньо особистісних аспектів соціально-психологічної адаптації, яка проявляється не лише як зовнішня «приспосувальна» адаптація, а реалізується за рахунок активної внутрішньої перебудови світу особистості (адаптація на глибинному рівні) [3]. У концепції еґо-психології основним носієм адаптивних функцій є еґо, основна функція якого полягає у становленні та розвитку ідентичності, що забезпечує цілісність особистості та уможлиблює співвіднесення своїх здібностей з соціальними можливостями [4]. У рамках біхевіоризму поняття соціально-психологічної адаптації сфокусовано на зовнішніх ознаках та пристосувальних характеристиках особистості (здатність до засвоєння адекватних патернів соціальної поведінки), її пов'язують із певним станом соціальної рівноваги, коли відсутні конфлікти із соціальним середовищем [5].

З позицій інтеракціонізму всі види адаптації обумовлені внутрішніми (особистісними) та зовнішніми (середовищними) факторами, також розмежовуються поняття «приспосовування» (конформна поведінка, детермінована вимогами ситуації) і власне «адаптація» (вирішення проблемних ситуацій), та підкреслюється роль взаємодії особистості і середовища для досягнення ефективності адаптаційного процесу [6; 8].

Розуміння адаптації особистості в межах когнітивного напрямку пов'язане із рівнем розвитку інтелекту та його здатністю встановлювати рівновагу в процесах асиміляції та акомодатції, долати невідповідності між реальністю та її відображенням у мисленні [9].

Представники гуманістичної психології в процесах соціально-психологічної адаптації аналізують зміни у внутрішньому світі особистості (відповідність потребам особистості, узгодженість цінностей особистості та середовища тощо) [10].

Сутність соціально-психологічної адаптації особистості з позицій екзистенціалізму полягає в пошуку та знаходженні людиною життєвого сенсу та цінностей, що мають велику значущість та дозволяють долати проблемні ситуації та життєві складнощі [11]. Успішність соціально-психологічної адаптації особистості в межах феноменологічного підходу пов'язана із узгодженістю між я-концепцією і реальним індивідуальним досвідом [12].

Отже, в психоаналізі, біхевіоризмі та інтеракціонізмі вчені більше фокусуються на процесуальних аспектах соціально-психологічної адаптації, в рамках екзистенціалі-

му цей феномен розглядається і як процес, і як результат, а еґо-психологія та феноменологічна парадигма основний акцент роблять на особистісних особливостях, що сприяють успішній адаптації (адаптація як здібність особистості). У роботах російських та українських учених знайшли своє відображення всі ці аспекти феномену соціально-психологічної адаптації [2; 13].

У цілому аналіз літератури показав, що в питанні розуміння соціально-психологічної адаптації як феномену традиційно вирізняються два аспекти: динамічний (процесуальний), що тлумачиться як процес взаємодії особистості та соціального середовища і фокусується на вивченні детермінант, механізмів, етапів і фаз, видів і типів адаптації тощо [6–7; 14–15] та статичний (результативний), що визначається результативними сенсовими характеристиками, які пов'язані з психічними змінами на різних етапах соціально-психологічної адаптації особистості – адаптаційна поведінка, адаптаційна свідомість, адаптаційні властивості особистості тощо [7; 8].

У процесі навчання у вузі питання соціально-психологічної адаптації набувають особливої актуальності, що пов'язано з необхідністю адаптації студентів до нового навчального та соціально-психологічного середовища, нового інформаційного, когнітивного та дидактичного простору, нової системи цінностей та відповідальності. Результатом успішної адаптації майбутніх фахівців у процесі професійного навчання є засвоєння пізнавальної культури вузу, професійної культури, формування професійно значущих якостей та системи ціннісних орієнтацій у професії тощо [16].

Успішність соціально-психологічної адаптації у вузі визначатиме становлення професійного інтелекту майбутнього фахівця соціальної сфери, що забезпечить адаптацію до вимог професії і особистісно-професійну самореалізацію та уможливить ефективність професійної діяльності. Соціально-психологічна адаптація, як індивідуально-психологічна властивість, є тим психологічним чинником, який у ряду із набуттям знань та досвіду в майбутній професії забезпечуватиме ефективне виконання соціальним працівником вимог професійної діяльності. Специфіка професійної діяльності в соціальній сфері полягає в тому, що працівникам доводиться взаємодіяти з кризовими категоріями клієнтів, із окремими людьми та групами людей, які перебувають у складних життєвих обставинах чи мають ризик потрапити в такі ситуації. Професійний інтелект є запорукою ефективної професійної взаємодії в таких ситуаціях,

позаяк забезпечує адекватне розуміння соціальних проблем суспільства, здатність до співпереживання, толерантності тощо. Успішне вирішення завдань соціальної та психосоціальної допомоги залежить і від того, наскільки працівник може мобілізувати свої інтелектуальні ресурси та протистояти дії стресогенних факторів, діяти раціонально та осмислено в ситуаціях психологічної напруги, приймати помірковані та зважені рішення в екстремальних умовах тощо. Вочевидь, що соціально-психологічна адаптація, як властивість особистості, визначаючи ресурси та регулятори діяльності, неминуче впливає на становлення професійного інтелекту фахівців соціальної сфери, визначаючи особливості професійної взаємодії з клієнтами та ефективність професійної діяльності в цілому.

З огляду на вищесказане, актуальним є вивчення особливостей прояву соціально-психологічної адаптації особистості майбутніх фахівців соціальної сфери та визначення можливостей її розвитку, як чинника професійного інтелекту в процесі вивільської підготовки.

Пілотажне дослідження в рамках визначеної теми здійснювалося нами на базі Інституту соціальної роботи та управління НПУ імені М.П. Драгоманова, вибірку дослідження в кількості 85 осіб склали студенти випускних курсів спеціальності «Соціальна робота». До завдань дослідження входило

визначення особливостей прояву показників соціально-психологічної адаптації у майбутніх фахівців соціальної сфери, як чинника становлення їх професійного інтелекту та ефективності професійної діяльності.

Вивчення особливостей прояву показників внутрішньої соціально-психологічної адаптованості майбутніх фахівців соціальної сфери здійснювалося нами за допомогою методики «Діагностика соціально-психологічної адаптації» (К. Роджерс, Р. Даймонд) [17]. Дана методика дала можливість виявити інтегральні та дискретні показники соціально-психологічної адаптації – адаптація (адаптивність та дезадаптивність), самоприйняття (прийняття себе та неприйняття себе), прийняття інших (прийняття інших та неприйняття інших), емоційний комфорт (емоційний комфорт та емоційний дискомфорт), інтернальність (внутрішній контроль та зовнішній контроль), прагнення до домінування (домінування та залежність), а також показник ескапізму (відхід від проблем).

Результати дослідження показників внутрішньої соціально-психологічної адаптивності майбутніх фахівців соціальної сфери представлені в табл. 1.

Згідно з експериментальними даними, наведеними у табл. 1, середнє значення інтегрального показника «адаптації» ($M=58,4$) свідчить про досить низьку вираженість цього параметру в досліджуваній

Таблиця 1

Описова статистика за шкалами тесту діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд)

Інтегральні показники соціально-психологічної адаптації	Показники описової статистики			
	Min	Max	M	σ
Адаптація	48	67	58,4	6,8
<i>адаптивність</i>	118	180	142,4	18,5
<i>дезадаптивність</i>	76	131	101,7	19,2
Самоприйняття	41	79	65,1	12,2
<i>прийняття себе</i>	37	54	46,2	5,6
<i>неприйняття себе</i>	13	69	26,3	18,9
Прийняття інших	43	75	60,9	11,1
<i>прийняття інших</i>	16	37	26,7	6,0
<i>неприйняття інших</i>	12	28	19,9	5,4
Емоційна комфортність	31	69	52,3	13,9
<i>емоційний комфорт</i>	20	35	27	5,0
<i>емоційний дискомфорт</i>	14	56	27,4	15,0
Інтернальність	34	78	56,5	12,1
<i>внутрішній контроль</i>	45	68	56,8	7,9
<i>зовнішній контроль</i>	18	94	35,1	20,1
Прагнення до домінування	34	63	50,3	9,5
<i>домінування</i>	6	18	11,3	3,2
<i>залежність</i>	13	45	22,8	8,3
Ескапізм (відхід від проблем)	8	23	18	4,6

вибірки. Разом із тим, дискретні показники «адаптивності» ($M=142,4$) та «дезадаптивності» ($M=101,7$) вказують на певне переважання адаптивних тенденцій над дезадаптивними, що, на наш погляд, визначає досить гарний потенціал до розвитку адаптивності, як інтегральної якості досліджуваних респондентів.

Інтегральний показник «самоприйняття» ($M=65,1$) в цілому вказує на позитивну тенденцію прояву цього аспекту соціально-психологічної адаптації досліджуваних, свідчить про здатність досить адекватно оцінювати свої можливості та потенціал в різноманітних ситуаціях. Крім того, дискретні характеристики показників «прийняття себе» ($M=46,2$) та «неприйняття себе» ($M=26,3$) також підтверджують цю тенденцію, позаяк показник «прийняття себе» відповідає високому рівню вираженості. Однак, значна вираженість показника «неприйняття себе» відображає, очевидно, певні проблеми у сформованості власної я-концепції, що є показником порушення особистісної адаптивності.

Аналіз вираженості інтегрального показника «прийняття інших» ($M=60,9$) на тлі дискретних проявів «прийняття інших» ($M=26,7$) та «неприйняття інших» ($M=19,9$) також вказує на досить позитивну тенденцію прояву цієї якості у соціальній взаємодії, хоча вираженість рівнів цих показників вочевидь є недостатньою з огляду на специфіку майбутньої професійної діяльності досліджуваних респондентів, позаяк їх робота пов'язана із постійною взаємодією з досить складними категоріями клієнтів, що потребуватиме від фахівців значно вищих здібностей до розуміння та прийняття індивідуальних проявів інших людей.

Інтегральний показник «емоційна комфортність» зафіксований нами на досить низькому рівні ($M=52,3$). Цікавою особливістю прояву цього параметру є очевидна амбівалентність, позаяк дискретні показники «емоційний комфорт» ($M=27$) та «емоційний дискомфорт» ($M=27,4$) знаходяться практично на одному рівні, що можна тлумачити, як очевидну невизначеність емоційного ставлення та переживання емоційного комфорту в різноманітних ситуаціях соціальної взаємодії. Безумовно, така ситуація, на наш погляд, не є благополучною з точки зору становлення професійно значущих особистісних властивостей, зокрема, професійного інтелекту майбутніх працівників соціальної сфери, яким апriorі прийдеться зіштовхуватися зі складними емоціогенними ситуаціями.

Експериментальні дані інтегрального показника «інтернальності» ($M=56,5$) та дис-

кретних показників «внутрішнього контролю» ($M=56,8$) та «зовнішнього контролю» ($M=35,1$) свідчать про незначне переважання в проявах соціально-психологічної адаптації респондентів інтернальних тенденцій над екстернальними. Водночас, позаяк таке переважання є досить незначним, така ситуація може значно утруднювати в подальшому контроль за власною поведінкою, здатність до саморегуляції тощо в майбутній професійній діяльності таких фахівців.

Показник «прагнення до домінування», як інтегральна властивість соціально-психологічної адаптованості особистості, зафіксований нами на рівні $M=50,3$ та дискретні прояви «домінування» ($M=11,3$) і «залежність» ($M=22,8$) вказують на досить низьку вираженість цих параметрів соціально-психологічної адаптації досліджуваних. Такі рівні цього показника можуть у майбутньому утруднювати процеси соціально-психологічної адаптації до професійної діяльності, позаяк, згідно з К. Роджерсом, визначають автономність особистості та її здатність до цілеспрямованих самозмін.

Показник ескапізму для наших досліджуваних ми зафіксували на рівні, що відповідає зоні невизначеності ($M=18$). Разом із тим межі показника більше наближені до високих рівнів, що, на нашу думку, вказує на схильність майбутніх фахівців соціальної сфери скоріше уникати проблем, аніж намагатися шукати їх вирішення. Така тенденція не може бути оцінена як сприятлива для майбутньої професійної роботи в соціальній сфері.

Отже, в цілому, наведені вище дані засвідчують середні та низькі рівні вираженості показників соціально-психологічної адаптивності майбутніх фахівців соціальної сфери, які в сукупності своїх проявів є внутрішнім чинником становлення професійного інтелекту в період навчання у вузі, а це, вочевидь, у подальшому може провокувати низьку ефективність професійної діяльності.

Оптимізація моделі професійного навчання має враховувати специфіку конкретної трудової діяльності. Сфера соціальної роботи потребує великої особистісної віддачі від фахівця. Саме тому важливим чинником становлення професійного інтелекту майбутнього фахівця соціальної сфери є соціально-психологічна адаптація особистості. Задля врахування даного чинника в процесі становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери важливим є створення специфічних дидактичних умов, спрямованих на моделювання змісту освіти через поєднання теоретичних

знань та їх актуалізацію через систему різних форм занять та практик, забезпечення системи не лише професійної освіти, а й професійного виховання, де студенти мають можливість «зануритися» в реальні проблеми соціальної сфери, долучитися до питань соціально-психологічної допомоги різним категоріям клієнтів, усвідомити власні професійно-особистісні якості тощо.

Висновки. Соціально-психологічна адаптація особистості є складним інтегральним утворенням, що визначає особливості взаємодії особистості з соціальним середовищем та забезпечує самоорганізацію особистості в змінюваних умовах соціальної взаємодії. Соціально-психологічна адаптація особистості детермінує здатність до високої адаптивності і можливості реалізувати свої ресурси (інтелектуальні, моральні, емоційні тощо) в значущих сферах. Соціально-психологічна адаптація особистості майбутніх фахівців соціальної сфери є вагомим чинником становлення їх професійного інтелекту, позаяк уможливить здатність оптимально реалізувати професійний та особистісний потенціал, що, в цілому, визначатиме їх професійну компетентність та ефективність. З метою оптимізації розвитку соціально-психологічної адаптивності особистості, як чинника становлення професійного інтелекту, в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери необхідно забезпечити систему спеціальних дидактичних умов, що максимально наближено відображають специфіку професійної діяльності в соціальній сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

- Смирнов В.П. Стандарты профессионального образования: типы, структура, оценки качества. Сравнительный анализ зарубежной и российской практики / В.П. Смирнов, И.П. Смирнов. – М., 2001. – 146 с.
- Ларионова С.А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика: монография / С.А. Ларионова. – Белгород, 2002. – 200 с.
- Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд; пер. с нем. и англ. Е.Е. Соколовой. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
- Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
- Eysenck H.J. Personality, genetics, and behavior / H.J. Eysenck. – New York: Praeger, 1982. – 278 p.
- Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (формы и стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1988. – 262 с.
- Посохова С.Т. Психология адаптирующейся личности / С.Т. Посохова. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – 241 с. – (Монография).
- Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А.А. Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479 с.
- Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Жан Пиаже; пер. с франц. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
- Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу; пер. с англ. Г. Балла, А. Попогребского. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
- Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; пер. с англ. и нем. Д. Леонтьева, М. Папуша, Е. Эйдемана. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
- Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс; пер. с англ. М.М. Исениной. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1998. – 480 с.
- Ямницький В.М. Соціально-психологічна адаптація особистості: сучасні підходи / В.М. Ямницький // Наука і освіта. – 2001. – № 6. – С. 82–86.
- Коваленко Н.В. Соціально-психологічні чинники професійної адаптації студентів педагогічного університету / Н.В. Коваленко // Наукові записки НДУ імені М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки / [зб. наук. праць]. – Ніжин, 2004. – № 4. – С. 232–234.
- Сидоренко С.В. Соціально-культурна адаптація: глобальний аспект / С.В. Сидоренко // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 68. – 163 с.
- Казміренко В.П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молодшої людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії / В.П. Казміренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 76–78.
- Диагностика социально-психологической адаптации (К. Роджерс, Р. Даймонд) / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. – С. 193–197.